

Щур Ю. И. Зарубежная историография украинского националистического движения на Надднепрянщине в 1920-1955 гг.

В статье проанализирована степень исследования украинского националистического движения на Надднепрянской Украине 1920-1955 гг. в зарубежной историографии. Автор рассмотрел две группы исследований: западные (европейские и американские) и восточные (страны СНГ). Акцентировано на том, что украинское националистическое движение на Надднепрянщине в 1920-1955 гг. в зарубежной историографии исследовано относительно слабо.

Ключевые слова: Надднепрянщина, УВО, ОУН, ОУН-р, УПА, украинское националистическое движение.

Shchur Yu. I. Foreign historiography of Ukrainian nationalistic movement at the Naddnipyrians'ka Ukraine in 1920-1955.

The level of study of history of Ukrainian nationalistic movement at the Naddnipyrians'ka Ukraine in 1920-1955 in foreign historiography was analyzed in the article. Author considers two research groups: West (European and American) and East (states of CIS). It is emphasized that Ukrainian nationalistic movement at the Naddnipyrians'ka Ukraine in 1920-1955 is rather poorly studied in foreign historiography.

Key words: UVO, OUN, OUN-r, UPA, Ukrainian nationalistic movement

УДК: 303.446.4(470+571)“20”

О. Ю. Жиряков

ГІПОТЕЗА “ПОДВІЙНОЇ ЗМОВИ” У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто історія створення та удосконалення гіпотези “подвійної змови” у російській історіографії Другої світової війни, встановлені й розкриті ключові положення даної гіпотези.

Ключові слова: гіпотеза “подвійної змови”, “єжовщина”, амальгама, “знекровлена армія”, “знечолена армія”.

На нинішньому етапі дослідниками різних напрямків активно розробляється й уводиться в науковий оборот значна кількість нових гіпотез, присвячених проблемам Другої світової війни. Для перевірки своєї істинності вони мають потребу в обговоренні широким колом істориків у ході наукової дискусії. Тому вивчення гіпотези “подвійної змови” висунутої у імперському напрямі російської історіографії Другої світової війни та викладення її основних положень є актуальним.

Метою даної статті є аналіз гіпотези “подвійної змови”, яка є однією з основних гіпотез, що використовуються в імперському напрямі при розгляді проблеми кваліфікаційного рівня військової еліти РСЧА напередодні Другої світової війни.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути її ґенезу, установити й розкрити її ключові положення.

Наслідки попереднього вивчення проблеми репресій у РСЧА в російській історіографії ретельно розглянув провідний науковий співробітник Всеросійського НДІ документознавства і архівної справи М. Мельтюхов. У січні 2000 року вийшла його монографія “Втрачений шанс Сталіна”, в якій дослідник піддав ретельному аналізу стан вивчення цієї проблеми в російській історіографії з 1989 по 1999 рр. Розглянувши логічну зв'язність і документальну базу різних версій гіпотези “знекровленої і знечоленої армії”, запропонованих у працях Д. Волкогонова, А. Самсонова, О. Сувенірова, А. Яковлева, Л. Киршнера та інших авторів, дослідник приходять до висновку: “комплексний розгляд досліджень з питання про репресії в Червоній Армії показує, що всебічно поширена версія про їх катастрофічні для армії наслідки так і не була доведена і вимагає подальшого ретельного вивчення. Все ще залишаються слабо дослідженими питання про місце 1937-1938 рр. у системі чисток офіцерського корпусу РСЧА, їх зв'язку з планами Сталіна стосовно армії, бойовою і політичною підготовкою комскладу і реальною боєздатністю Червоної Армії напередодні війни. Поки що всі ці проблеми містять набагато більше питань, ніж відповідей. Центральне ж із них – наслідки репресій для боєготовності Червоної Армії – поки що не може вважатися остаточно вирішеним, оскільки не були сформульовані об'єктивні наукові критерії для його вирішення і дослідники не дістали доступу до необхідного, документального матеріалу” [10, с.369].

Таким чином, праця М. Мельтюхова підводить підсумки десятилітньої роботи з вивчення проблеми репресій в РСЧА в ліберальному напрямі російської історіографії. Дослідник констатує, що ця проблема з використанням методики ліберальної історіографії не розв'язана. Своєї гіпотези про вплив репресій на рівень боєздатності РСЧА автор не висуває. Отже, працю М. Мельтюхова можна вважати постановкою проблеми про наслідки репресій в офіцерському корпусі на іншій методичній базі.

При розгляді проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА у межах імперського напрямку виникли дві основні школи вивчення цієї проблеми. Умовно їх можна назвати класичною і модерністською.

Класична школа дослідження проблеми традиційно пов'язана саме з вивченням питання про вплив репресій 1937-1938 рр. на кваліфікаційний рівень кадрів РСЧА. Модерністська школа різко зміщує акцент у

розгляді проблеми із вивчення впливу репресій 1937-1938 рр. на кваліфікаційний рівень кадрів РСЧА на вивчення власне кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА.

Констатація того факту, що гіпотеза ліберальної історіографії “знекровленої і знечолоної армії” не може далі використовуватися як основна наукова гіпотеза, що пояснює репресії в РСЧА, зажадала від дослідників інших напрямів вирішення двох завдань. По-перше, вимагалось провести наукову критику гіпотези “знекровленої і знечолоної армії”, по-друге, розробити свою власну гіпотезу за цією проблемою.

Як зазначає директор фонду сприяння актуальним історичним дослідженням Фонду “Історична пам'ять” І. Пихалов, гіпотеза “знекровленої і знечолоної армії” складається з двох базових лем:

“1) в ході репресій був пущений “у витрату” ледве не весь офіцерський корпус, внаслідок чого армія до 1941 року залишилася без досвідчених командирів;

2) Тухачевський, Уборевич, Якир й інші ... були геніальними полководцями, усунення яких виявилось непоправною втратою” [12, с.44].

Класична школа вивчення проблеми впливу репресій на боєготовність РККА в імперському напрямі представлена гіпотезою “подвійної змови”.

У лютому 2000 року вийшло дослідження О. Колпакіді й О. Прудникової “Подвійна змова. Сталін і Гітлер: путчі, що не відбулися”.

У цій праці дослідники спробували виконати обидва завдання: і провести наукову критику гіпотези “знекровленої і знечолоної армії”, і створити свою власну гіпотезу, що пояснює репресії в РСЧА.

Видається необхідним спершу розглянути критику попередньої гіпотези ліберальної історіографії, проведеної в роботі.

Розглядаючи лему про знищення офіцерського корпусу РСЧА, дослідники наводять наступних два документи:

1. “Довідку про склад командного складу в 1937 і 1938 роках”, подану 2 березня 1939 року начальником 6-го відділу УКС РСЧА полковником Ширяєвим, посилаючись на РДВА. – Ф.37837. – Оп.19. – Д.87. – Л.42-52;

2. “Довідку про кількість звільненого командно-начальницького і політичного складу за 1935-1939 рр. (без ВПС)”, подану 20 березня 1940 року начальником УКС РСЧА Є. Щаденко, посилаючись на РДВА. – Ф.37837. – Оп.18. – Д.890. – Л.4-7.

Підсумовуючи ці два документи, дослідники приходять до висновку: “У 1937 році звільнено з армії у зв'язку з арештом і за політичними мотивами – 15 578 осіб. У 1938 році – 13 767 осіб. 1939 роком нехтуватимемо, як малою величиною. Разом – 29 345 осіб. Повернено в стрій 12 461 осіб. Залишається 16 884 звільнених за політичними мотивами. Нагадуємо, що в 1937 році в армії було близько 206 тисяч командирів. Менше 10 відсотків. Як бачимо, чутки про розгром армії надто перебільшені” [6, с.425].

О. Колпакіді й О. Прудникова роблять висновок, що ця лема гіпотези “знекровленої і знечолоної армії” не відповідає істині, оскільки суперечить джерельній базі. Репресіям за 1937-1938 рр. піддалося 8,05 % командного складу РСЧА від чисельності на 1.01.1937 р. Від чисельності командного складу на 1.01.1941 р. відсоток репресованих і того менше – 4,43 %. Отже, твердження про масове знищення командного складу помилкове.

Складнішим постає питання щодо другої лемі гіпотези “знекровленої і знечолоної армії”. З одного боку, дослідники висувають обережну думку: “складніше питання – про якісний склад звільнених і заарештованих офіцерів. В основному це були вищі офіцери, і чим вище, тим більшим був відсоток репресованих. Армія була не знекровлена, але знечолена. Тут важко що-небудь сказати. Оцінити реальні військові достоїнства репресованих офіцерів – робота для групи експертів не на один рік” [6, с.425-426]. Проте вивчення цієї проблеми за т.з. нульові роки у російській історіографії не розпочалося, і в своїй роботі 2008 року наукові співробітники Інституту воєнної історії МО РФ А. Драбкін, О. Ісаєв “22 червня. Чорний день календаря” повторюють “хвиля репресій, хоч і не була настільки масштабно кількісно, як це прийнято зображати, привела до значних змін в командному складі” [3, с.19].

З іншого боку, О. Колпакіді й О. Прудникова, розглядаючи якісний склад репресованих офіцерів, скористалися ранньою версією гіпотези “некомпетентності”, висунутої О. Ширококором. Вони зазначають: “у 1998 році газета “Незалежний військовий огляд” опублікувала статтю Олександра Широкограда “Феномен Тухачевського”. Там він на декількох красномовних прикладах показує, як це виглядало. І нехай пробачить нас читач за довгу цитату” [6, с.266]. Далі в своєму дослідженні вони наводять витяг із праці О. Широкограда на 4 сторінках.

Як виявляється, ця подвійність пояснюється наступними чинниками. Наукове аргументування своєї гіпотези О. Широкоград привів пізніше, і використовувати її в 2000 році як повноцінну наукову гіпотезу О. Колпакіді й О. Прудникова не могли. Але ця гіпотеза навіть у ранній версії вказувала саме на професійну некомпетентність М. Тухачевського.

О. Колпакіді й О. Прудникова, що спеціалізуються на історії спецслужб, самі зазнавали труднощів із доказами професійної некомпетентності репресованих вищих офіцерів. Відмовитися від спокуси використовувати гіпотезу “некомпетентності”, яка знімає лему про “знечолену армію”, вони не могли. Ця гіпотеза в комплексі з їх доказом помилковості лемі про “знекровлену армію” повністю доводить помилковість гіпотези ліберальної історіографії. Проте відсутність доказової бази гіпотези “некомпетентності” не дозволяла їм використовувати її як повноцінну наукову гіпотезу. Після праць О. Широкограда, М. Свіріна 2003-2005 рр., де була наведена наукова аргументація гіпотези

“некомпетентності” та фактичний матеріал із посиланням на архівні джерела, саме ця гіпотеза і використовується для спростування леми про “знечолену армію”.

Джерельна критика леми про “знечолену армію” була виконана в працях Ю. Мухіна, І. Пихалова.

У грудні 2004 року вийшла праця Ю. Мухіна “Батьки-командири”. У ній дослідник, навівши дані про кількісний склад репресованих, спираючись на дослідження О. Колпакіді й О. Прудникової, зосередився на критиці леми попередньої історіографії про якісне погіршення командного складу РСЧА.

Дослідник зауважує, що основним документальним доказом цієї леми є теза про те, що в 1940 році “з 225 командирів полків, залучених на збір, тільки 25 осіб виявилися тими, які закінчили військові училища, решта 200 осіб – це люди, що закінчили курси молодших лейтенантів, і ті, що прийшли із запасу” [8, с.555]. Ю. Мухін указує, що дослідником, який вперше привів дані зведення, є В. Анфілов. Дослідник цитує його статтю в „Незалежній газеті” (04.10. 2000), де той заявляє: “Цей факт я привів ще в книзі “Початок Великої Вітчизняної війни” („Воениздат”, 1962) і дав посилання на архівний документ (Архів МО СРСР. – Ф.2. – Оп.75593. – Д.49. – Л.63)” [8, с.555]. Ю. Мухін зауважує, що В. Анфілов посилається на “Матеріали наради вищого керівного складу РСЧА 23-31 грудня 1940 року”. Дослідник наполягає: “Проте у виступі на грудневій 1940 року нараді начальника управління бойової підготовки РСЧА генерал-лейтенанта В. Курдюмова нічого подібного і близько немає, немає цих чисел і в доповіді інспектора піхоти генерал-лейтенанта А. Смирнова. Тобто В. Анфілов підло і нахабно придумав цю брехню, пославшись на нібито архівні документи” [8, с.556]. Отже, джерельна база, яка використовується як документальний доказ леми “знечоленої армії”, є сфальсифікованою.

Ю. Мухін, посилаючись на дослідження В. Алексєєнко, вводить в науковий обіг імперського напрямку наступний документ: “Характеристика командирів основних підрозділів, частин і з’єднань військ Червоної Армії на 1.01.1941р. (у %)”. У цьому документі (у вигляді зведеної таблиці) наведені дані на командирів батальйонів, полків, дивізій, бригад і корпусів за п’ятьма позиціями: вік, військові звання, стаж служби в армії, військова освіта, партійність. З документа виходить, що з 1833 командирів полків вищу військову освіту (закінчили академії) мають 14 %, середню військову освіту (закінчили військові училища) мають 60 %, прискорену (закінчили різноманітні курси) мають 26 %, без військової освіти – 3 особи [8, с.560-561].

У липні 2005 року вийшла праця І. Пихалова “Велика обрехана війна”. У ній дослідник підтверджує висновки Ю. Мухіна про фальсифікацію, здійснену В. Анфіловим. Спираючись на дослідження В. Бородіна, автор указує, що дані цього вченого, одержані в результаті дослідження архівів Головного управління кадрів РСЧА дають ті ж цифри, що наведені Ю. Мухіним з посиланням на В. Алексєєнко. І. Пихалов, розглянувши освітній рівень репресованих і новопризначених на їх посади, робить висновок: “В цілому по вищому командному складу кількість призначених, які мають вищу військову освіту, перевищує число заарештованих з аналогічною освітою на 45%. Таким чином, репресії не знизили освітній рівень категорій офіцерів, яких вони зачепили” [13, с.61].

Праці Ю. Мухіна й І. Пихалова показали, що лема “знечоленої армії” попередньої історіографії джерельної бази не має. Основний документ, який наводився на підтвердження даної леми – виступ В. Курдюмова на нараді вищого керівного складу РСЧА 23-31 грудня 1940 року (Архів МО СРСР. – Ф.2. – Оп.75593. – Д.49. – Л.63), – сфальсифікований В. Анфіловим. Наявна ж джерельна база, зокрема “Характеристика командирів основних підрозділів, частин і з’єднань військ Червоної Армії на 1.01.1941р. (у %)”, цієї леми не підтверджує, а спростовує.

Базовим питанням у вивченні проблеми впливу репресій на боєготовність РСЧА є питання про причини арешту групи М. Тухачевського.

Перейшовши до розгляду цього питання, О. Колпакіді й О. Прудникова вказують, що на сьогодні існують “... дві сучасні загальноновживані версії причини арешту Тухачевського з товаришами і грандіозних чисток в армії ... Версії взаємовиключні” [6, с.277].

Дослідники зазначають, що суть першої гіпотези зводиться до твердження, що “Сталін не міг потерпіти в своєму оточенні блискучого стратега, талановитого генерала й авторитетного політика, яким був Тухачевський” [6, с.277].

Першоджерелом цієї гіпотези, як указують О. Колпакіді й О. Прудникова, є “стаття “Знечолення Червоної Армії”. У ній зазначалося, що підсудні були цвітом армії СРСР. ... Автором статті був ... Лев Давидович Троцький. ... І, до речі, хто в подібного роду полеміці піклується про істину? Покійний Лев Давидович сам, треба думати, немало б здивувався, дізнавшись, як виросла і зміцнилася його риторика” [6, с.277-278].

О. Колпакіді й О. Прудникова вважають, що встановлення того факту, що першоджерелом такої гіпотези є полемічна стаття політичного діяча, показує неможливість її застосування як наукової гіпотези. Логіка їх міркувань така. Спростувати політичну риторіку в межах наукової дискусії неможливо, це об’єкти різних класів. Доказової бази з опорою на ті або інші джерела, які можна піддати науковому аналізу, прихильники цієї гіпотези не наводять.

Оскільки джерельної бази у цієї гіпотези немає, то і піддавати науковому аналізу нічого. Встановивши приналежність такої гіпотези до класу політичної риторики, дослідники тим самим знімають питання про її науковий характер і, отже, можливості застосування в історичних дослідженнях.

Друга гіпотеза, як указують О. Колпакіді й О. Прудникова, “ще вигадливіша. Виявляється, компромат на Тухачевського підсунули Сталіну німецькі спецслужби” [6, с.278].

Спершу дослідники зазначають, що ця гіпотеза широко використовується в наукових дослідженнях: "Історія про „Червону теку” – дуже поширена історія, яка із завидною постійністю ... потрапляє навіть в досить серйозні видання про секретні служби" [6, с.281].

Далі О. Колпакіді й О. Прудникова встановлюють першоджерело цієї гіпотези: "У Радянському Союзі історія "Червоної теки" сплила в ході хрущовської реабілітації. Раніше достатньо детально описується вона у виданих відразу після війни мемуарах Вальтера Шелленберга, які ми і цитували" [6, с.281-282].

Дослідники помічають, що "недоліків, помітних навіть неозброєним оком, у цієї романтичної історії предостатньо" [6, с.282].

Проте основним слабким місцем цієї гіпотези О. Колпакіді й О. Прудникова вважають відсутність основної джерельної бази – так званої "Червоної теки". Посилаючись на наступне джерело – "Довідку про перевірку звинувачень, пред'явлених у 1937 році судовими і партійними органами тт. Тухачевському, Якиру, Уборевичу й іншим військовим діячам у зраді Батьківщини, терорі і військовій змові", – дослідники вказують, що в цій довідці констатується: "Дотепер не знайдений найважливіший доказ – самі "документи". Всі спроби розшукати ці "документи" в архівах ЦК КПРС, архівах Радянської Армії, ОГПУ – НКВС, а також у судово-слідчих справах Тухачевського й інших радянських воєначальників ні до чого не привели. Немає ніяких даних і про те, що ці "документи" пред'являлися учасникам групи в ході слідства. Не фігурували ці "документи" і на суді. Про ці "документи" ніхто навіть не згадав ні в період розслідування, ні на судовому засіданні. Не виявилось ніяких переконливих непрямих доказів, які хоч якоюсь мірою відображали б реальне існування цих "документів" [6, с.283].

О. Колпакіді й О. Прудникова вважають, що зацікавленість прихильників "німецької" гіпотези у виявленні таких документів очевидна. "А вже вони ж повинні були шукати – землю рити. Ця тека – козирний туз у руках реабілітаторів. Проте і вони не знайшли" [6, с.283]. Отже, як констатують дослідники, "ніхто цієї теки в очі не бачив, у руках не тримав і навіть не чув, щоб хтось бачив або тримав" [6, с.283]. У 2007 році А. Мартирисян провів ретельний аналіз джерельної бази "німецької" гіпотези, а саме мемуарів Шелленберга і прийшов до висновку, що дане джерело дуже ненадійне і має виразні ознаки фальсифікації [9, с.299-338].

У "німецької" гіпотези причин арешту М. Тухачевського і подальших репресій ніякої джерельної бази немає. Це визнали в документі "Довідки про перевірку звинувачень, пред'явлених у 1937 році судовими і партійними органами тт. Тухачевському, Якиру, Уборевичу й іншим військовим діячам у зраді Батьківщини, терорі і військовій змові" самі прихильники цієї гіпотези. Отже, її наукова достовірність, без опори на джерельну базу, досить сумнівна.

О. Колпакіді й О. Прудникова визнають доведеним, що обидві гіпотези причин арешту групи М. Тухачевського, використовувані в ліберальній історіографії, є помилковими. Гіпотеза Троцького має явно не науковий характер, а "німецька" гіпотеза не має ніякої джерельної бази. Подальше використання цих гіпотез у наукових дослідженнях вимагає введення в науковий обіг відповідної джерельної бази. Отже, їх застосування в сучасному вигляді в історичній науці просто неможливе.

Як уже зазначалося вище, О. Колпакіді й О. Прудникова є фахівцями з історії спецслужб. Тому для розробки своєї гіпотези вони спиралися, перш за все, на документи з архівів МЗС і спецслужб. Це, насамперед:

– повідомлення радянського посла в Чехословаччині Александровського про зустрічі з Бенешем від 22, 24, 26 квітня, 7 травня, 3 липня 1937 року;

– повідомлення радянського посла у Франції Потьомкіна про зустріч із Даладьє від 16 березня 1937 року;

– повідомлення агента ІВ НКВС М. Скобліна;

– стенограма промови Сталіна на розширеному засіданні Військової ради 2 червня 1937 року.

Також використовується ціла низка інших документів із архівів МЗС, ГРУ, СЗР.

На підставі даних документів О. Колпакіді й О. Прудникова висунули гіпотезу "подвійної змови". Дослідники зауважують, що "... німці активно здійснювали експорт ідеології. А саме: ... всіляко пропагували ідею військово-політичної диктатури і шукали однодумців в оточенні радянських офіцерів. Розрахунок німецьких "знавців Сходу" був надзвичайно простий: якщо ідеї військово-політичної диктатури переможуть в обох країнах, якщо до влади в Німеччині прийдуть військові русофіли, а до влади в Росії – радянські германофіли, то союз двох держав буде непереможний, а реванш – неперевершений" [6, с.538-539].

Такою групою серед радянських командирів, яка сприйняла ці ідеї, вважають дослідники, була група М. Тухачевського. Ця група "... підходила для експорту сектовських ідей майже ідеально. Це компанія Тухачевського, так звані "червоні мілітаристи". ... Серед них і стали німці шукати собі спільників" [6, с.539].

О. Колпакіді й О. Прудникова впевнені, що без протиріч пояснити фактичний матеріал із застосуванням наявної джерельної бази можна лише використанням гіпотези "про подвійну змову РСЧА проти Сталіна і рейхсверу проти Гітлера" [6, с.549].

У своєму дослідженні О. Колпакіді й О. Прудникова ввели в науковий обіг дефініцію "амальгама". Вчені зазначили: "... ми маємо справу з так званою "амальгамою" – сплавом реальних і вигаданих звинувачень" [6, с.130]. Ця дефініція стала однією з базових в імперському напрямі при розгляді проблеми репресій 1937-1938 рр.

О. Колпакіді й О. Прудникова порушили питання про введення в науковий обіг у якості джерельної бази матеріалів слідчих і судових справ звинувачуваних. Вони вказують: "свідчення самих звинувачуваних як

історичне джерело не розглядаються. Сама думка про це вважається блюзнірською! Тоді як у Німеччині протоколи допитів заарештованих змовників давно введені в науковий обіг” [6, с.446-447].

Дослідження О. Колпакіді й О. Прудникової “Подвійна змова. Сталін і Гітлер: путчі, що не відбулися” стало класичним у межах імперського напрямку, та широко використовується дослідниками інших напрямів.

Усі подальші праці дослідників імперського напрямку, які стосуються проблеми репресій, звертаються до їх розробок. Насамперед, використовуються гіпотеза “подвійної змови”, критика леми про “знекровлену армію”, дефініція “амальгама”, також почалося введення в масовий науковий обіг матеріалів слідчих справ.

Частина дослідників імперського напрямку, що перш за все спеціалізуються на вивченні стратегічних і військово-технічних питань, при розгляді проблеми репресій просто посилаються на гіпотезу “подвійної змови”.

Наприклад, О. Широкоград, автор гіпотези “некомпетентності”, в своїй праці 2003 року “Таємниці російської артилерії. Останній доказ царів і комісарів” зауважує: “Але я ... не хочу торкатися питань, з яких я не маю достовірних даних. ... Одна з версій змови військових проти Сталіна описана в книзі Колпакіді О.І., Прудникової О.А. “Подвійна змова. Сталін і Гітлер: путчі, що не відбулися” [15, с.233].

В. Кучеренко (М. Калашников) і С. Кугушев у дослідженні “Третій проект. Занурення”, торкаючись проблеми репресій в РСЧА, помічають, що тих, у кого “... є час і бажання в деталях ознайомитися з цією темою, можна відіслати до блискучого дослідження Олександра Колпакіді і Олени Прудникової “Подвійна змова”, де автори на дуже великому документальному фактичному матеріалі об’єктивно і повно показали реалії процесів 1937-го, їх приховані причини” [5, с.244].

С. Брезкун (С. Кремльов) у своїй праці “Росія і Німеччина: Шлях до пакту: Коридори розбрату і пакт надії”, прямо не посилаючись на О. Колпакіді й О. Прудникову, проте, викладає гіпотезу “подвійної змови”. Він зауважує: “... у взаємній координації рейхсвер здійснює переворот у рейху і ліквідує Гітлера, а Тухачевський виступає в СРСР і ліквідує Сталіна” [7, с.189].

Дещо складнішою видається справа з тими авторами, що спеціалізуються на політичній історії. У березні 2002 року вийшла праця Р. Баландіна і С. Миронова “Клубок” навколо Сталіна. Змови і боротьба за владу в 1930-і роки”. Дослідники взяли за основу теоретичні розробки О. Колпакіді й О. Прудникової.

Р. Баландін і С. Миронов сумлінно виклали гіпотезу “подвійної змови”: “вони чудово розуміли, що об’єднання збройних сил Німеччини і СРСР забезпечить їм перевагу над будь-яким супротивником, а війна між цими двома державами знищить одну з них і знекровить іншу. Такою була ідеологічна основа, що об’єднувала обидві групи високопоставлених воєначальників Червоної Армії Радянського Союзу і рейхсверу. І не можна сказати, що вона була дурною або фантастичною. Навпаки, вона видається цілком логічною і виправданною. Отже, для створення змови маршалів і генералів існували вагомні причини і підстави” [1, с.255].

На десятих сторінках V розділу дослідники розглянули, що таке “амальгама” і навели зразки її на конкретних прикладах, до речі, цей підрозділ так і називається: “Амальгама”. Використовували практично ту ж джерельну базу й аргументування, що й О. Колпакіді й О. Прудникова. Їх працю можна було б вважати такою, що носить відверто епігонський характер, проте вони доповнили гіпотезу “подвійної змови” лемою про множинність змов і підняли проблему “єшовщини”.

Р. Баландіна і С. Миронов цілком сприйняли ідею О. Колпакіді й О. Прудникової, що основною джерельною базою при вивченні проблеми репресій повинні бути матеріали процесів. Проаналізувавши саме ці джерела, вони вказують, що повної і чіткої картини змови ці джерела дати не в змозі. Виявлення такої картини не “відбулося, мабуть, тоді, так само як дотепер залишаються обірвані і сплутані нитки, пов’язані із змовою” [1, с.312].

Матеріали процесів зафіксували рівень знань про змови на 1937-1938 рр. Оскільки цей рівень інформації неповний і з великими прогалинами, то максимум, що можна зробити сучасним дослідникам, це розділити амальгаму. Проблема ж уривчастості й неповноти знань про змови принципово не усунена через особливості джерельної бази.

Окрім того, Р. Баландін і С. Миронов відзначають, що проблему дослідження репресій посилює те, що військова змова була не одна, вона існувала одночасно і перепліталася ще з двома іншими: “складнощі виникають вже тому, що з’ясувалося існування не однієї, а неначебто трьох змовницьких груп, у яких могли бути різні цілі і більшість із членів яких могли зовсім не знати про існування ще двох груп. Більше того, багато хто із зарахованих до змовників могли бути просто “співчуваючими”. До всіх трьох груп входив неначе один лише Тухачевський, а про їх існування знати ще міг тільки Ягода і хто-небудь із його найближчих співробітників” [1, с.312].

Отже, гіпотеза “подвійної змови” вимагає, на думку Р. Баландіна і С. Миронова, для більшої точності, розширення, а саме введення леми про переплетення військової змови із змовою чекістів і змовою політиків. Гіпотеза “подвійної змови” досить добре пояснює причини арештів вищих командирів РСЧА включно по червень 1937 року. Проте вона не пояснює подальших репресій.

Репресії в середньому комскладі можна пояснити як арешти осіб, пов’язаних із змовницькою групою Тухачевського, можна цим же пояснити арешт деяких представників комскладу. Проте в липні 1937-1938 роках репресіям знову була піддана велика група представників вищого комскладу, причому їх зв’язок із групою Тухачевського явно не простежується. Лема множинності змов дозволила частково зняти питання про репресії в липні 1937-1938 роках, раз змова була не одна, то репресовані пізніше воєнноначальники могли бути не пов’язаними із змовою Тухачевського, а бути пов’язаними з іншими групами змови. Введення

леми множинності змов дозволило зняти проблему тривалості репресій, тобто їх продовження після розкриття “подвійної змови”.

Р. Баландін і С. Миронов вирішили підсилити критику леми про “знекровлену армію”, приведеної в дослідженні О. Колпакіді й О. Прудникової. З цією метою вони округляли чисельність репресованих. О. Колпакіді й О. Прудникова, наводячи документи, вказують число звільнених з армії у зв'язку з арештом і за політичними мотивами – 29 345 осіб, число відновлених – 12 461 осіб, а число втрат за політичними мотивами – 16 584 осіб. Р. Баландін і С. Миронов, оперуючи фактичним матеріалом з їх дослідження, стверджують: “виявляється, загальне число звільнених із Червоної армії офіцерів у 1937-1939 роках склало 37 тисяч. З них близько 8 тисяч приходиться на “природний спад” (смерть, хвороби, вік, моральний розклад, злочинність). Ті 29 тисяч, що залишилися, були звільнені за політичними мотивами. З них було розстріляно за одними даними 1, за іншими 3-4 тисячі. Заарештовано і потрапило в ув'язнення 6-8 тисяч. А близько 13 тисяч офіцерів було відновлено в армії до 1 січня 1941 року. Таким чином, загальні втрати за “політичними мотивами” склали 16 тисяч офіцерів” [1, с.306-307].

У зв'язку з цим, цікаво, що Ю. Ємельянов, який приєднався до імперського напрямку досить пізно, в 2006 році, і є досить слабким знавцем його історіографії, щиро переконаний, що першоджерелом даних відомостей є дослідження Р. Баландіна і С. Миронова. У своїй праці 2006 року “Трагедія Сталіна 1941-1942 рр. Через поразки до перемоги” він зауважує: “як вказували Р. Баландін і С. Миронов у своїй книзі “Змови і боротьба за владу”, насправді в 1937-1939 роках з Червоної Армії були звільнені 37 тисяч офіцерів. З них 8 тисяч приходилося на “природний спад” (смерті, хвороби, вік, моральний розклад, кримінальні злочини). 29 тисяч були звільнені з політичних причин. Розстріляно близько 3-4 тисяч. Заарештовані й потрапили в ув'язнення 6-8 тисяч. 13 тисяч офіцерів були відновлені на військовій службі до 1 січня 1941 року.

Таким чином, відзначали Р. Баландін і С. Миронов, “загальні втрати за “політичними мотивами” склали 16 тисяч офіцерів” [4, с.41-42].

Число звільнених з армії у зв'язку з арештом і за політичними мотивами – 29 345 осіб, число відновлених – 12 461 осіб, а число втрат за політичними мотивами – 16 884 осіб, із посиланням на працю О. Колпакіді й О. Прудникової, наведені у праці І. Пихалова “Велика обрехана війна”. Але відомий російський історик ліберального напрямку А. Буровській вказує “Як стверджує ... І. Пихалов, з посиланням на архівні джерела, протягом 1937-1938 рр. в армії ... було репресовано 17 776 чоловік” [2, с.236]. Ще цікавіше, що на 234 сторінці А. Буровській викладає гіпотезу “подвійної змови” і прямо посилається на працю О. Колпакіді й О. Прудникової. Ці приклади досить переконливо показують механізм спотворення джерельних даних, уведених до наукового обігу.

Р. Баландін і С. Миронов першими поставили питання про необхідність вивчення проблеми “єжовщини” в імперському напрямі. Вони зрозуміли органічний зв'язок проблеми “єжовщини” з розвитком гіпотези “подвійної змови”.

Всі дослідники імперського напрямку визнають, що частина репресованих були невинними. Особливо важлива ця проблема для дослідників імперського напрямку тим, що на роль кращого радянського полководця у ньому в той час висувалася, а зараз остаточно закріпилася особа К. Рокосовського. Як відомо, К. Рокосовський був репресований. Лема про множинність змов цю суперечність не знімає, розв'язати проблему репресій невинних вона не може. Тому потрібен розвиток гіпотези “подвійної змови”. Тоді як розробка проблеми “єжовщини” дозволяла зняти цю суперечність.

Р. Баландін і С. Миронов вказали, що на цей час існує три рівноцінні гіпотези “єжовщини”: “З приводу причин “єжовщини” існує декілька версій. Одні пояснюють її підозрілістю і жорстокістю Сталіна; інші – некомпетентністю, амбіціями і садистськими схильностями Єжова. Треті вказують на об'єктивні обставини: безліч таємних ворогів партії, сталінського курсу, СРСР; необхідність зміцнювати усті держави перед неминучою війною, очистити партію і суспільство від “сумнівних елементів” [1, с.317]. Наявність декількох рівноцінних гіпотез якраз і свідчить про слабку розробленість проблеми.

У листопаді 2003 року вийшла праця Ю. Мухіна “Вбивство Сталіна і Берія”. Це досить велика, можна сказати, епохальна робота імперського напрямку. Тут же певну зацікавленість виявляємо до розгляду причин “єжовщини” в цьому дослідженні. Ю. Мухін розробив у ньому основи методики використання посадово-функціонального методу для оцінки діяльності історичної особи і як приклад розглянув діяльність М. Єжова на посту наркома НКВС.

Ю. Мухін розглянув професійні якості М. Єжова. Дослідник зазначає, що фахівцем у галузі розвідки і контррозвідки М.Єжов не був, суті цієї роботи не знав, що автоматично ставило його в залежність від апарату НКВС: “Якщо начальник не знає потрібних дрібниць, не знає, в чому суть роботи його підлеглих, то вони починають ним керувати. ... Залишається слухатися і робити те, що вимагають підлеглі. А вони бувають різні” [11, с.131-132].

Як наслідок, діяльність М. Єжова на посту наркома закономірна: “Єжов боротьбу з бунтівниками повів щиро, але тільки так, як умів, – за паперами і формально: якщо є три правильно оформлених доноси на людину – заарештувати, є всього один донос – залишити на волі. А в чому суть доносів, що за люди їх писали, навіщо – це не має значення” [11, с.97].

Ю. Мухін відзначає, що закономірним підсумком діяльності НКВС під керівництвом М. Єжова стало те, що “слідчий, прокурорський і судовий апарати згрібали до купи всіх – і дійсних ворогів, і тих, що спокусилися, і базик, і просто обмовлених” [11, с.99]. До літа 1938 року, зазначає дослідник, “М. Єжов уже ошаленів від

влади, що привалила, і “поплив” – почав реалізовувати і свої глибинні мрії. Далеко не оригінальні – замість служби почав захоплюватися горілкою, жінками і барахлом. Треба було змінювати його терміново” [11, с.99].

У праці О. Прудникової “Берія. Останній лицар Сталіна”, що вийшла в травні 2005 року, ці теоретичні розробки Ю. Мухіна були підтверджені фактографічним матеріалом і джерельною базою. Також О. Прудникова висунула гіпотезу, що тим самим гіпотетичним підлеглим, який керував діяльністю М. Єжова, є М. Фріновський. Як зауважує дослідниця: “Хто міг припускати, що, ставши на чолі органів, Єжов почне працювати під впливом не Політбюро, а свого заступника Фріновського? Новий нарком не мав анінайменшого досвіду чекістської роботи – на кого ще він міг опертися, як не на першого заступника, досвідченого чекіста?” [12, с.108]. У 2009 році М. Тумшис та О. Папчинський у праці “1937. Велика чистка. НКВС проти ЧК” із використанням значної кількості джерел з центрального та регіональних архівів ФСБ та МВС довели, що М. Єжов опинився під впливом не однієї людини, а так званого “північнокавказького клану” [14, с.241-273]. М. Фріновський був лише одним з лідерів цього клану.

Таким чином, з виходом праці О. Прудникової робота дослідників імперського напрямку із створення і розвитку гіпотези “подвійної змови” була в основному завершена. Подальша робота над нею передбачає лише розширення джерельної бази і фактографічного матеріалу.

Класична школа дослідження проблеми впливу репресій на боєздатність РСЧА дотримується традиційних питань цієї проблеми. До них належать, насамперед, питання про причини репресій 1937-1938 рр., кількості командирів РСЧА, які були піддані репресіям, освітньому рівні командного складу РСЧА до і після репресій. Також традиційною є значна увага до джерельної бази, присвяченої цим питанням, і використання для розробки своїх гіпотез фактографічного матеріалу з галузі політичної історії.

Вивчення джерельної бази провели у своїх працях О. Колпакіді, О. Прудникова, Ю. Мухін, І. Пихалов. Ці дослідники імперського напрямку провели велику роботу над критичним вивченням джерельної бази ліберальної історіографії і введенням в широкий науковий обіг нових документів.

Дослідники імперського напрямку, провівши критичний аналіз джерельної бази, використовуваної в ліберальній історіографії для підтвердження своїх гіпотез, показали, що вона має значні недоліки. Частина джерел є сфальсифікованою, частина використовується із замовчуваннями, що приводить до істотного спотворення фактографічного матеріалу. У деяких гіпотез ліберальної історіографії джерельної бази взагалі немає, в основі інших лежать полемічні статті політичних діячів. Отже, наукова достовірність гіпотез ліберальної історіографії, присвячених проблемі впливу репресій на боєздатність РСЧА, в їх сучасному вигляді, досить сумнівна.

Використовуючи низку документів з архівів МЗС і спецслужб, О. Колпакіді й О. Прудникова в 2000 році висунули нову гіпотезу причин репресій 1937-1938 рр. Нею стала гіпотеза “подвійної змови”. Вразливими місцями її залишалися питання про тривалість репресій і питання про невинних, що були піддані репресіям. У 2002 році Р. Баландін і С. Миронов розвинули таку теорію лемою про множинність змов, тим самим вони зняли питання про тривалість репресій. У 2003 році Ю. Мухін розробив теоретичні основи леми “єжовщини”, а О. Прудникова в 2005 році підтвердила теоретичні розробки цього вченого фактографічним матеріалом.

Таким чином, розробка гіпотези “подвійної змови” була завершена в 2005 році. Ця гіпотеза на теперішній час є загальноприйнятою щодо причин репресій 1937-1938 рр. в імперському напрямку та отримала широке розповсюдження в сучасній російській історіографії.

Джерела та література

1. Баландин Р. “Клубок” вокруг Сталина. Заговоры и борьба за власть в 1930-е годы / Рудольф Баландин, Сергей Миронов. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
2. Буровский А.М. 1937. Контрреволюция Сталина / Андрей Буровский. – М.: Яуза, Эскмо, 2009. – 288 с.
3. Драбкин А.В. 22 июня. Черный день календаря / А.В. Драбкин, А.В. Исаев. – М.: Яуза, Эскмо, 2008. – 384 с.
4. Емельянов Ю.В. Трагедия Сталина 1941-1942. Через поражение к победе / Ю.В. Емельянов. – М.: Яуза, Эскмо, 2006. – 384 с. – (Война и мы).
5. Калашников М. Третий проект. Погружение / М. Калашников, С. Кугушев. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – 766 с.
6. Колпакиди А.И. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи / А. Колпакиди, Е. Прудникова. – М.: Олма-Пресс, 2000. – 560 с.
7. Кремлёв С. Россия и Германия: Путь к пакту: Коридоры раздора и пакт надежды / Сергей Кремлёв. – М.: АСТ, 2004. – 469 с. – (Великие противостояния).
8. Лебединцев А.З. Отцы-командиры / А.З. Лебединцев, Ю.И. Мухин. – М.: Яуза, 2004. – 608 с. – (Война и мы).
9. Мартиросян А.Б. Сталин и репрессии 1920-1930 гг. / А.Б. Мартиросян. – М.: Вече, 2007. – 416 с. – (200 мифов о Сталине).
10. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (Документы, факты, суждения) / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 608 с.
11. Мухин Ю.И. Убийство Сталина и Берия / Ю.И. Мухин. – М.: Крымский мост-9Д, 2003. – 736 с.
12. Прудникова Е. Берия. Последний рыцарь Сталина / Елена Прудникова. – СПб.: ООО Изд-во «Нева», 2005. – 640 с.
13. Пыхалов И. Великая Оболганная война / Игорь Пыхалов. – М.: Яуза, Эскмо, 2005. – 480 с. – (Война и мы).
14. Тумшис М.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК / Михаил Тумшис, Александр Папчинский. – М.: Яуза, Эскмо, 2009. – 512 с.
15. Широкоград А.Б. Тайны русской артиллерии. Последний довод царей и комиссаров / А.Б. Широкоград. – М.: Яуза, Эскмо, 2003. – 480 с.

Жиряков А. Ю. Гипотеза “двойного заговора” в современной российской историографии Второй мировой войны

В статье рассмотрена история создания и усовершенствования гипотезы “двойного заговора” в российской историографии Второй Мировой войны, установлены и раскрыты ключевые положения данной гипотезы.

Ключевые слова: гипотеза “двойного заговора”, “ежовщина”, амальгама, “обескровленная армия”, “обезглавленная армия”.

Zhyryakov O. Yu. Theory of “double conspiracy” in the modern Russian historiography of the World War II

The article reviews the history of creation and improvement of the hypothesis of “double plots” in Russian historiography of World War II, the key positions of this hypothesis have been established and opened.

Key words: hypothesis of “double plot”, “Yezhov period”, amalgam, “enfeebled army”, “beheaded army”.

УДК: 94:323.39(477)“1940/1950”

О. Ф. Штейнле

КЕРІВНА ВЕРХІВКА УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940–Х – ПОЧАТКУ 1950–Х РОКІВ: РАДЯНСЬКА ТА ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Аналізується стан наукової розробки проблеми керівної верхівки повоєнної УРСР у працях радянських та діаспорних науковців. Виділяються три рівні досліджень цього питання: біографії, студії про українську радянську еліту, загальні праці про правлячий клас СРСР. Доводиться висновок про значні прогалини в дослідженнях 1940–х–1980-х рр., зумовлені ідеологічною кон'юнктурою та слабкою джерельною базою робіт.

Ключові слова: владна еліта, повоєнний сталінізм, радянська та діаспорна історіографія, керівні кадри, номенклатура.

Наукове осмислення проблеми керівної верстви Радянської України першого післявоєнного десятиліття бере свій початок наприкінці 1940-х рр. З цього часу значний масив історичних праць намагався розкрити це питання, реалізуючи його у роботах трьох рівнів: біографіях окремих керівників УРСР, дослідженнях владної верхівки Радянської України або певних аспектів її функціонування та узагальнюючих працях з історії радянської правлячої верстви. На кожному з рівнів знайшли відображення важливі риси номенклатурної еліти, які у своїй сукупності дають цілісне уявлення про її природу та розвиток.

Крім масштабу вивчення питання, у дослідженні цієї проблеми можна виділити два якісно відмінні етапи, межею між якими став процес розпаду СРСР кінця 1980-х – 1991 рр. Для першого періоду (кінець 1940-х – початок 1990-х рр.) був характерним значний вплив на історичні дослідження ідейної боротьби під час “холодної війни”, до якої прилучався й український національний рух у діаспорі. Протягом другого (з початку 1990-х рр. до сьогодні) ідеологічні пристрасті поступово затихали, поступаючись місцем спокійному виваженому аналізу. Метою статті є оцінити науковий доробок з проблеми політичної еліти повоєнної УРСР, створений під час існування Радянського Союзу як радянськими дослідниками, так і їх колегами з країн “капіталістичного табору”.

Оцінка наукового доробку стосовно діяльності керівництва УРСР доби повоєнного сталінізму дається у працях Ю. Ніколайця (розгляд владної верхівки УРСР в контексті суспільно-політичних процесів 1940-х–1960-х рр.) та Н. Лаас (ґрунтовний аналіз англійської історіографії) [1; 2]. Однак, необхідність виокремлення проблеми саме політичної еліти УРСР із загальної картини політичних та соціальних процесів пізнього сталінізму та концентрація головної уваги науковців на сучасних працях вимагають продовження історіографічного вивчення діяльності керівної верстви повоєнної України.

Радянська історіографія розвивалася під пильним контролем партійної цензури, яка розглядала історичні праці (особливо присвячені керівній верстві СРСР) як важливу складову пропагандистської роботи. Головним досягненням радянських істориків стали наукові біографії ряду представників номенклатурної еліти повоєнної України. До таких слід віднести праці, присвячені Дем'янові Коротченку (автори В. Юровський, О. Палажченко), Михайлові Гречусі (В. Дорошенко), Олексієві Єпішеву (О. Скрильник), Тимофіїві Строкачу (П. Автомонов, Ю. Бабко, А. Кентій), Прасков'ї Ангеліній (Є. Якименко) [3-10] тощо. Своєрідними рекордсменами серед керівників повоєнної України за кількістю біографічних оглядів були Дмитро Мануїльський (про нього писали Л. Суярко, Я. Колотуха, Б. Зав'ялов, Д. Антонюк, В. Солдатенко) [11-15; 16, с.400-408; 17; 18] та Сидір Ковпак (роботи П. Костриби, Т. Гладкова, Л. Кизи, П. Денисенко, О. Корнієвської тощо) [19-22]. Всі ці роботи містять велику кількість фактичного матеріалу про життєвий шлях окремих діячів та їх діяльність на керівній роботі. В цілому ж, подібні дослідження мали апологетичний характер, переслідуючи мету створити певний типовий образ “вірного сина Комуністичної партії, що присвятив усе своє свідоме життя самозреченому служінню справі великого Леніна”. Те, що не вписувалося або суперечило цьому завданню, відкидалося.